

Anàlisi del llibre *Porta falsa* de Pau Joan Hernández

treball realitzat dins de l'assignatura *Arguments Universals*
impartida pel professor Xavier Pérez

Per què Porta falsa? Sincerament, no ho sé. Com molts llibres, el primer cop que me'l vaig llegir (tenia dotze o tretze anys) vaig sentir la necessitat de què no s'acabés quan s'acabessin les pàgines i per això me'l vaig tornar a començar a llegir. I, encara que semblava mentida, en la relectura dels llibres és quan descobreixes el veritable plaer de llegir (com diu Josep Cid al pròleg de Somni de sang: una antologia del conte de terror). El temps però passa i la memòria s'esborra per això de quan en quan me'l torno a llegir, i em segueix agradant. Ara no hi trobo l'encant que em va seduir quan era més petita però segueixo pensant que aquest llibre té alguna cosa màgica (a part de la fada protagonista). Si ho penso fredament l'argument és com molts d'altres del seu gènere però allò que a la contraportada defineixen com *un desenllaç inesperat* ho és realment, en la meua primera lectura això no em va agradar gaire però a mesura que he anat rellegint el llibre he descobert que aquí rau part del seu encís i que no és pot canviar sinó, potser, el llibre ja no seria el llibre de la meua vida.

Al llarg d'aquest treball he intentat trobar una resposta a la pregunta amb la que he començat amb la introducció; he intentat buscar allò que forma part de la nostra cultura i del meu

món i que es trobava en aquest llibre i mirar com havia estat tractat. És un llibre, com tots, que té moltes coses i ni falten moltes més; en el meu anàlisi he descobert que tenia de nou per a mi i que tenia de coses que jo ja coneixia i així he tingut, de nou, un pretext per poder tornar-me'l a llegir.

Porta falsa és la narració d'una història "increïble". En el petit i, aparentment, tranquil entorn d'un institut d'un poble de la Catalunya central comencen a succeir fets fora del corrent: un professor somnia insistentment amb una alumna, una pilota rebota en l'aire, esclata un laboratori de física,... I tots aquests fets tenen com a denominador comú la Claror Serrell. La Claror és una estudiant de COU d'aquest institut i de qui un company seu (en Pere Vilalta) està bojament enamorat. Tot això desconcerta l'Arnau (el professor que somniava amb la Claror) que demana ajuda a una psicòloga/estudiant de parapsicologia amiga seva. El procés d'investigació de la Claror és paral·lel a un estira i arronsa entre en Pere i ella. El noi està determinat a apropar-se definitivament a la Claror i això li fa descobrir l'amor insospitadament profund que ella té vers la natura; la noia és estranya. I l'Arnau i la Núria, burxant per tot arreu, arriben a una conclusió totalment fantàstica, i en Pere -pel seu compte- arriba també a la mateixa conclusió: la Claror és una fada.

Porta falsa és, entre altres coses, una novel·la per a joves on, aparentment, hi ha narrada una història d'amor com qualsevol altra però que, al final, se'ns revelarà sorprenent. La història de Porta falsa és la història d'un amor impossible. En Pere i la Claror no poden unir-se perquè

s'interposa entre ells la impossibilitat d'unir realitat i fantasia (o la realitat fantàstica que és la Claror). Però Porta falsa té també una altra base argumental que és típica de les novel·les juvenils; en certa manera, Porta falsa, és una novel·la policíaca. A Porta falsa s'entrecreuen dues històries d'investigació al més pur estil Sherlock Holmes. La primera de la qual s'adona el lector és la de la investigació per descobrir allò que provoca els incidents a l'institut. En aquests cas els investigadors són, sobretot, l'Arnau i la Núria (però també tots aquells els ajuden). La investigació barreja la el mètode tradicional (papers i preguntes als "testimonis") amb la investigació psicològica i parapsicologia (una investigació que intenta endinsar-se en la ment de la gent per tal de descobrir allò que amaguen). I, com en qualsevol investigació, al final és fa la llum, en aquest cas la Claror. Bettelheim diu que en els contes de fades tots els noms tenen uns significat (la Ventafocs fa -en el conte- aquesta feina, a la Caputxeta Vermella el nom li ve de la seva indumentària, la Blancaneus sembla ser que tenia la pell molt pàl·lida, etc...) I en aquest conte de fades immergit en el món actual que és Porta falsa això també és produeix. Quan tot ja està investigat només queda una esperança per descobrir la veritat, només queda l'Esperança (l'Esperança Molins). La llevadora és qui donarà llum al misteri i es farà la claror, la Claror Serrell i Mates. La segona investigació, de la que parlarem més endavant, és la que ha portat a la Claror a conuiu entre nosaltres. I és quan som conscients d'això (a la part final del llibre) quan podem parlar de Porta falsa com la història d'un intrús que visita una comunitat: la Claror és una fada que s'ha transformat en humana per estar una vintena d'anys immersa en el món dels humans, sens dubte, és una visitant a una comunitat però no podríem definir si és una visitant bona o dolenta perquè com en Pere explica en la missiva final les seves intencions no són clares i *intueixo que tot plegat és molt més complex que la raó senzilla de conèixer-nos millor*. La Claror, com l'heroi de la mitologia antiga, Cleòmedes,

després d'haver fet "mal" d'una manera involuntària desapareix; si Cleòmedes (que s'ha tornat boig) enfonsa el sostre d'una escola abans de desaparèixer, una sèrie de circumstàncies posen a la Claror en tensió i li fan perdre el control dels seus poders provocant, així, petits incidents que a la llarga comportaran la seva desaparició. Així, d'una manera totalment involuntària, la Claror causa problemes a la petita comunitat de Vilavella i Caminells però la seva estada entre la gent, com es deixa entreveure al final del llibre (*espero que hagi estat un pas important per acostar l'Home i la Natura*) és una visita que a llarg termini sembla que ha de reportar un bé, i -si aquesta és la finalitat- aquesta intrusió és una de les més nobles que es poden desitjar. El punt de vista de Porta falsa és el d'una comunitat que ha estat visitada per un intrús però amb l'epístola final podem fer una nova relectura de l'acció. L'epíleg és una rememoració dels fets des de l'òptica de la Claror (malgrat que la carta estigui escrita per en Pere) i podem pensar en la Claror com una fada que ha vingut a viure entre els homes amb uns objectius que en el llibre no queden gaire clars. La realització d'aquesta missió no la pot fer l'heroïna tota sola i per això necessita l'ajuda d'uns aliats: el més clar i evident és la Silvia Sacalm (Vella Dama que apadrina la Claror), però el silenci de l'Esperança Molins (la llevadora que coneix la veritat del naixement de la Claror), l'acolliment de la família Serrell,... són peces fonamentals per a que la missió sigui reeixida; sense aquest ajut l'heroi no tindria cap sentit. Tota aventura té un objectiu i l'aventura de Porta falsa té com a objectiu descobrir l'origen d'allò que provoca els incidents a l'institut, fins aquí tot clar. Però si, com estem fent ara, analitzem l'obra des del punt de vista de la fada que visita el món dels homes ¿quin és el seu objectiu? No ho sabem, com ja hem citat abans només al final (i amb un evident matís de dubte) queda apuntat. Si llegim el llibre com a investigació policial i al acabar ens preguntem a quina conclusió hem arribat, descobrim que no hem arribat enlloc: l'objectiu de la visita de la fada

és desconegut (i això queda molt clar en el llibre) però també allò que mou la investigació de l'Arnau i la Núria és un fet que quan és descobert tampoc queda clar ¿una fada? ¿i què hi fa aquí una fada? Tot, només, és una porta falsa.

Com abans ja hem comentat, l'estructura de l'obra és la de dues històries paral·leles (la investigació de l'Arnau i l'història d'amor d'en Pere) que tenen com a denominador comú a la Claror i que s'entrellacen i s'entrecreuen constantment al llarg de l'obra; la narració d'històries paral·leles té un dels seus punts màxims en la novel·la decimonònica del segle XIX i el seu ús es generalitza al llarg del s.XX (indubtablement, per la seva edat, l'autor ha d'haver begut d'aquestes fonts, tant de manera directa -llegint ell mateix les obres claus- com indirecta -a través del cinema, la televisió,... i molta creació actual que ha adoptat aquesta estructura narrativa). La narració comença quan l'Arnau ja està una mica mosca per la presència reiterada de la Claror en els seus somnis i per això hi ha l'off dels somnis. I és que els somnis articulen l'acció: primer els somnis anunciadors a l'Arnau que estan a l'inici de l'obra, el malson amenaçador vers la Núria és un dels moments climàtics i no es podia acabar d'una altra manera que no fos amb un somni revelador de la veritat que s'ha anat buscant al llarg de tota l'obra (aquest somni tanca de manera circular la narració). L'off previ a la narració conté fets importants per poder entendre el desenvolupament de l'acció i per això són importants els *flash-backs* o reconstruccions del passat que es fan . Per això en remarcuem alguns a continuació i intentem explicar-ne el seu tractament. La reconstrucció fragmentària del passat de l'Arnau que es fa mitjançant evocacions ens recorda al mètode utilitzat per Proust À la recherche du temps perdu. Un flash-back destacable és la narració de l' "odissea" que l'Antoni passà en un altre institut que recorda a l'explicació d'Ulisses davant el feacis. Però en definitiva tota l'obra

intenta ser una reconstrucció del passat per entendre el present (una reconstrucció que fa l'Arnau parlant amb la gent i mirant papers); per entendre allò que passa els "investigadors" creuen imprescindible buscar en el passat, descobrir els orígens de la Claror ens aclariran allò que ara realment és. I la carta final d'en Pere a la Claror no és més que la reconstrucció de l'obra però des de l'òptica que durant tota l'obra no s'ha fet servir, el punt de vista de la Claror. La narració d'una mateixa aventura des de punts de vista diferents ens recorda l'obra Cendra per Martina de Manuel de Pedrolo on una mateixa història és contada repetidament només canviant el punt de vista (els tres protagonistes conten la seva versió de la història).

En quant a l'estructura externa, només mencionar el fet que l'obra està estructurada en capítols cadascun dels quals inclou la narració de tots els esdeveniments passats al llarg d'un dia; és per això que els capítols porten el nom dels dies de la setmana. Aquest format ens recorda lleugerament al dels diaris personals; i, mentre els diaris personals contenen aventures de caire intimista narrades en primera persona Porta falsa és una història màgica narrada en tercera persona. Però aquesta tercera persona no és un narrador omniscient que planeja per sobre la narració sinó que molts cops interpel·la als personatges i parla en segona persona, hi ha la voluntat del narrador d'aconsellar els personatges i actuar en l'acció. Finalment, hi ha una carta i, malgrat que la correspondència sigui privada, és una carta oberta a tots, una carta on es narra en off i a posteriori uns somnis que si que són privats i, per això, la subtileza d'aquestes paraules de comiat.

El personatge de la Claror aglutina en la seva configuració diferents i variades característiques tant de la mitologia antiga o llegendària com de la popular o la que s'està creant actualment (cinema, còmics, televisió,...) . La manera com arriba al món i la missió que la Claror ha

d'acomplir entre els humans ens fan pensar en ella com una heroïna messiànica: mentre el naixement dels herois messiànics és anunciat per mitjà de profecies la presència de la Claror és desvetllada mitjançant somnis; els herois messiànics solen tenir un naixement accidentat i ¿què més podia passar al voltant del naixement de la Claror? un germà bessó mort, trobada en un cistell a la porta de casa, una padrina autoritària, un nom estrany,...; la majoria dels herois messiànics (el màxim representant dels quals és Jesús) són educats lluny d'on els hi pertoca i això els hi provoca una nostàlgia edípica i la Claror és educada al mas de can Serrell quan el seu veritable món és el de les fades i per tal d'intentar pal·liar el seu enyor té a prop seu una Vella Dama i fa visites diàries la bosc on mitjançant la dansa és sent a prop dels seus; l'actuació dels herois messiànics sol estar repleta de miracles i ¿com definiríeu vosaltres el fet de projectar un porter de futbol enlaire? o fer petar, amb un crit, un laboratori de Física?, això només són dos exemples; i finalment l'heroi se'n va però som conscients que se'n va a un lloc on estarà millor o que tornarà i per això, nosaltres, com en Pere, acceptem resignats la seva partida. Entre els herois messiànics trobem definits en Superman, que com en Batman o l'Indiana Jones, tenen una doble cara; i aquesta característica és compartida també per la Claror. La nostra heroïna és una fada que s'amaga sota l'aparença d'una estudiant de COU al igual que en Superman és un superheroi que s'oculta darrera la façana del periodista Clark Kent o l'Indiana Jones és un intrèpid aventurer que en aparença no és més que un tranquil professor. Però les "coincidències" que existeixen entre aquesta *pobra fadeta* i el superheroi de la capa vermella no és limiten a una doble personalitat oculta sinó que, com herois messiànics que són, coincideixen també en estar en un món que no és el seu amb la finalitat d'acomplir missions impossibles, en un enyor manifest vers els seus orígens, en el fet de tenir superpoders i ser-ne conscients malgrat de no ser sempre capaços de controlar-los (més que el

Superman cinematogràfic, era aquella versió irònica i divertida del mite feta per a la televisió -el Superhéroe americano- aquell qui sempre provocava problemes per no poder controlar els seus poders),... Però a diferència del superheroï, els orígens foscos de la Claror cridaràn l'atenció dels qui l'envolten que no pararan fins descobrir-los. I no és estrany que el naixement de la Claror despertí sospites; el naixement de la Claror és un fet poc comú en la realitat però que omple les llegendes i històries de totes les tradicions: personatges abandonats en cistellet o gerres de fang, a la porta de casa o llençats a un riu són, entre d'altres, el rei Sargon d'Agade, Chandragupta (tradicció hindú), Ròmul i Rem, Moisès o Carlemagne; entre els bessons famosos cal destacar els fills de Leda i Tindareu/Zeus, és a dir, Helena i Pòlux i Càstor i Clitemnestra. Si el naixement de la Claror ens porta tants records si fem una petita abstracció del seu origen travem un paral·lelisme entre aquest i l'evolució del conte de la Ventafocs; Bettelheim ens explica que en la versió dels germans Grimm la Ventafocs demanava els seus desitjos a un arbre però que en la versió de Perrault l'arbre es transforma en fada, i aquí existeix una analogia perquè la Claror és un esperit del bosc (fada del bosc) convertida en una fada humanificada. I és que gran part de la tradició tant mitològica com popular creuen que l'origen dels éssers divins o fantàstics és la natura. I la Claror, al igual que la Ventafocs, prega als arbres, als seus arbres. Si fins ara hem destacat la importància de la missió de la Claror ara volem destacar-ne la seva rigurositat en aconseguir-la. Malgrat les seves petites relliscades la Claror té un detall totalment heroic: sacrifica les seves pulsions per poder aconseguir la seva missió. Al igual que Enees renuncia a Dido per anar a Itàlia a fundar la seva pàtria, la Claror renuncia a en Pere per no embolicar la seva missió. Ella l'estima i no el pot estimar i per això, malgrat li costi, li diu que no, el besa quan li hauria volgut fer l'amor però es repimeix,... s'ha de reprimir perquè ella és conscient que la seva relació és impossible.

I en Pere, en Pere, el pobre, està totalment enamorat, enamorat i desconcertat. En Pere és el príncep blau del llibre, com el príncep blau de La Bella Dorment, de La Ventafocs o de Blancaneus és ell qui tria i assenyala la Claror. I com aquests personatges de conte és torna un seductor (un seductor fidel i perseverant): fa el gest cavalleresc d'anar a demanar perdó al professor d'història per l'atac de riure de la Claror, l'acompanya a casa,... I, per dignificar-se la convida a presenciar el partit de futbol, fet comparable, aquest, al dels cavallers medievals que lluitaven davant les donzelles; és la necessitat que tenen, i han tingut al llarg de la història, els homes de mostrar la seva masculinitat davant la dona pretesa. Però com ja hem dit abans en Pere està totalment desconcertat i no sap com afrontar la declaració vers la Claror i és per això que recorre a una amiga, la Marta Montagut (que actuarà de celestina, o si més no, d'emissària entre la parella). El llibre parla i destaca del valor d'aquesta amistat, comparable a la de Pílades i Orestes, però també destaca la cohesió i unió entre tots els membres de l'equip de futbol i entre tota la comunitat analitzada (els companys de l'Arnau, el poble de Caminells que es solidaritzarà amb la desgràcia dels Serrell,...). Però no és només l'actitud de la Claror la que el desconcerta, en Pere també es mostra confós amb l'actitud del seu professor. En Pere arriba a manifestar un cert complex edípic respecte aquest: la Claror és la seva noia i l'Arnau li fa massa preguntes i això el posa gelós. En Pere pensa que l'Arnau li vol prendre la xicota i això fa que l'odii, però al final, quan la veritat es comença a entrellucar en Pere s'adona del seu error i rectificarà la seva actitud respecte l'Arnau. Després d'haver fet les seves pròpies indagacions i haver sospitat la veritat, aquesta es descobrirà als ulls del Pere en un somni, un somni provocat voluntàriament per la Claror per explicar-li tot. Freud descriuria aquest somni com un somni infantil ja que és l'acompliment dels desitjos que durant la vida desperta no s'han acomplert. I és que en Pere al llarg

de tota l'obra té aquell regust d'innocència que el situa al marge de tot malgrat que està a mig; tot passa al seu voltant però ell no acaba d'adonar-se'n. Salvant les diferències, en Pere té part de l'innocència que també trobem en Forrest Gump.

Qui si que se n'adona de tot però no sap com solucionar-ho és l'Arnau. Els somnis de l'Arnau seran la pedra de toc que donarà peu al desenvolupament de tota l'acció. L'obra comença amb el malestar que els somnis repetits on apareix la Claror provoquen al professor de llengua. Són uns somnis profètics com els que Mahoma rebia per tal de fer-li saber que havia de comunicar el missatge de déu, uns somnis que et prevenen d'alguna cosa com en el somni en que és va anunciar a Sant Josep que hauria de fugir cap a Egipte per tal de salvar el nen Jesús (això està relacionat amb el fet de veure a la Claror com heroïna messiànica com hem explicat abans), o com molts dels somnis que rebien els profetes de l'Antic Testament. Coïncidint amb la tradició egípcia que creia que els somnis eren emissió de missatges divins (i ja existien persones especialitzades en la interpretació d'aquests) volem destacar el fet que tots els somnis que apareixen al llarg del llibre estan manipulats per divinitats (la Claror i la seva padrina, la Sílvia Sacalm). En l'aparició reiterada d'aquests somnis i en la necessitat d'interpretar-los trobem inevitable esmentar la figura de Freud i el seu treball sobre la interpretació dels somnis. En un primer moment l'Arnau es planteja si l'aparició de la Claror en els seus somnis és un desig disfressat però ell està convençut que no sent res per la noia. Davant la impossibilitat de resoldre ell mateix el problema reclama l'ajuda de la seva amiga Núria (al igual que en Pere recorre a la Marta davant els seus problemes). La Núria és una psicòloga i estudiant de parapsicologia, és a dir, una experta amb el tema que serà qui veritablement resoldrà el problema. L'àmbit en què la història es mou, un cop la psicologia (ciència) ha fallat, és la parapsicologia (considerada para-ciència), es passa poc a poc de la realitat

a la fantasia. La Núria parla de la sensibilitat psíquica de l'Arnau com a conseqüència dels mals tràngols que acaba de passar i que per això consegueix captar allò que passa al voltant de la Claror. Hem dit ja que la Núria és qui veritablement mourà els fils de la història i l'Arnau i col.laborarà fent les investigacions necessaries després que la Núria ha hagut de fugir com a conseqüència del somni amenaçador que li ha estat enviat. Així, malgrat el protagonisme de l'Arnau el personatge que pren relleu com a investigador és el de la Núria. Finalment, i després d'arroplegar moltes peces (naixement de la Claror, influència de la padrina, balls al bosc,...) sortirà a la llum allò que veritablement passa. Bettelheim opina que els contes ofereixen models per solucionar els problemes i sempre porten a un final feliç; i ,en aquest cas, els no-tant-nens han hagut de servir-se dels contes i en allò que fins al moment atribuïen a la fantasia per poder solucionar el seu problema. Han hagut de creure, literalment, en els contes.

I com la majoria de contes sempre passen en llocs fantàstics, Porta falsa es situa en dos pobles imaginaris (Caminells i Vilavella 1.) per bé que no ubicats en el país de Més Enllà. Pau Joan Hernández ens parla de Vilavella i Caminells com dos pobles de la Catalunya central. Són 2 pobles imaginaris ubicats en un lloc geogràficament real; però, com el significat de la resta dels elements de l'obra, els escenaris també representen la immersió del món fantàstic en el real. I la sensació de realitat se'ns fa més patent quan se'ns parla de Barcelona (ciutat, evidentment real) i ens parla i descriu parts de la ciutat (el Guinardó, la Meridiana,...). Això és l'ubicació geogràfica de la història però dins d'aquests pobles hi ha uns escenaris que és on es concentra la major part de l'acció i que, com a escenaris, prenen relleu en el decurs de l'acció. L'obra comença en el camp de futbol, el camp de futbol és la manera de prendre contacte amb la història al principi, el camp de futbol és

el lloc on la Núria pren contacte amb l'ambient del poble i el camp de futbol és el lloc on el Pere vol dignificar-se davant la Claror (com ja hem explicat abans). El camp de futbol és un lloc per situar i prendre contacte. L'institut és l'eix aglutinador dels personatges i on transcorre una part important de l'acció. Però si hi ha un lloc que destaca en aquesta obra és el bosc. Porta falsa és un conte de fades immersit en el món actual (el futbol i la vida dels joves a l'institut són dos fets que caracteritzen la contemporaneïtat) i si hi ha un element que té tradició en les contes de fades, aquest és el bosc (Hansel i Gretel, La caputxeta vermella, Blancaneus, Rinxols d'or,...). Bettelheim ens parla del bosc com el lloc on es ressolen els dubtes del que un és i allí on un comença a comprendre el que vol ser, i això és el que ni més ni menys passa a Porta falsa, en l'excursió que l'Arnau fa al bosc és quan s'adona de tot el que ha passat i d'allò que veritablement és la Claror després d'haver-ho intentat esbrinar resseguint tots els camins possibles. Bettelheim també parla del bosc com un lloc on s'entra innocent o dèbil i d'on és surt fort i crescut (per exemple a Hansel i Gretel) i això li passa a en Pere; en Pere s'adona que per la Claror la natura i el bosc signifiquen molt i per això s'hi endinsa amb ella. El primer cop que l'acompanya aconsegueix una mostra apassionada d'afecte (el bes), després decideix que el bosc és un bon lloc per trobar la Claror alliberada d'angoixes i va a cercar-la i és aleshores quan descobreix la dansa de la Claror, el darrer cop que entra al bosc és per anar a dir-li adèu i al sortir *es trobà lliure de por, lliure per abandonar el bosc i tornar al poble*. I el fet que el bosc, també segons Bettelheim, sigui un lloc de trobada de fades i bruixes és més que evident en el llibre. El bosc és per a la fadeta Claror un lloc de trobada amb els seus, un temple on ha de rendir culte i, en definitiva, casa seva. La Claror és el bosc i el bosc és la Claror, ambdós estan íntimament lligats. La Claror al bosc es sent alliberada i és ella mateixa; al bosc, la Claror dansa, dansa quan camina i quan, en la clariana, sembla rendir culta a

la natura que l'envolta. La dansa, dins la tradició, sempre ha estat una manera de rendir culte als deus (com la dansa de Teseu vers Afrodita) o de dialogar amb la natura (com la dansa de la pluja o la dansa de la mort). I quan la Claror no és al bosc, el bosc és amb la Claror, amb les flors que porta aquesta trenades als cabells (primavera i digital). El bosc és, en definitiva, la manera d'introduir la fantasia en la realitat; introduir la fantasia en la realitat vol dir, en aquest cas, un conte de fades en una novel·la juvenil. I és que créixer i trobar nous plaers, diversions o ambients no significa renunciar als passats.

- I què és, la realitat? La realitat quotidiana és només un muntatge que ens hem organitzat per viure còmodes. És una cambra tancada, fora de la qual volem pensar que no existeix res, que tot és imaginari. Tantmateix, la cambra és plena de portes falses, i només,...., n'hem oberta una.

Notes.

1. Al buscar a la GEC els topònims de Vilavella i Caminells hem trobat que el de Caminells no existeix però Vilavella sí que és un municipi. *Vilavella: Municipi de la PlanaBaixa, enclavat dins del terme de Nules.* Creiem que l'autor del llibre no pensa en aquest poble al parlar de Vilavella ja que aquest està al nord del País Valencià i ell l'ubica a la Catalunya central, per això parlem de què els pobles no són reals.

Bibliografia.

BETTELHEIM, Bruno. Psicoanàlisis de los cuentos de hadas. Barcelona: Crítica, 1990.

CAMPBELL, J. El héroe de las mil caras. Psiconàlisis del mito. Mèxic: Fondo de Cultura Econòmica, 1992.

CUNILL, Josep, MARÍAS, Isidre. Temes de filosofia. Freud. Barcelona: EGA Professors editors (col. Didaktiké), 1994.

FREUD, Sigmund. Los sueños. Madrid: Alianza Editorial (Alianza cien), 1995.

Gran Enciclopèdia Catalana. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1989.

GRIMAL, Pierre. Diccionario de mitos griegos i romanos. Barcelona: Paidós, 1994.

HERNÁNDEZ, Pau Joan. Porta falsa. Barcelona: Empúries (col. L'odissea), 1993 (7ª).